ՅԱՐԵԹ Մ. ԻՍԿԷՆՏԷՐԵԱՆ

ԱՊՍՅԱՄՐԻՆԸ

«ՄԱՀՆ ԱՆՄԱՀ Է ԱՐԹԱՐ
ԿՈՒԻ ՄԷՋ:»

Շ. Կուրդիճեան

ՏՊԱԳՐ. ՁԱՐԵՀ Ն. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
1915, Գահիրէ

ՋՕՆ

ՀՕՐՍ՝ ՄԱՐՏԻՐ ԻՍԿԷՆՏԷՐԵԱՆԻ

Դո՛ւն, որ ցեղափոխական կեանքը սիրեցիր և հոգեւին փարեցար անոր, և այդ գաղափարի իրականացման համար մինչև կեանքիդ վերջը աշխատեցար։

Դո՛ւն, որ քու վերջին օրերուդ մէջ ամբողջ ընտանեկան հոգդ իմ դաստիարակութեանս մէջ վիճտուեցիր։

Ինձի կը ձօնեմ, ո՛վ հայր, գրչիս նախանախայրիքը եղող այս հատորիկը։

Ընդունէ՛, հա՛յր, սրտիս թարգմանը եղող այս դուշնաքեայ նէէրը։

Երահատագէս Որդիդ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Տեսնելով որ թերթու մէջ հրատարակուած լուրերը խեղաթիւրուած են եւ ամեն մարդ անոնց կապելով չպիտի կրնայ ունենալ Սէֆիոյ Ապստամբութեան ճշգրիտ պատմութիւնը, նաեւ կարգ մը մարդիկ փառասիրութենէ մղուած՝ իրենք գիրենք միայն ներկայացնելով իբրեւ գերակշիռ դիրք ունեցող եւ կամ ժողովուրդը լեռը հանելու համոզող անձինք, ստիպուեցայ գրի առնել Սէֆիոյ Ապստամբութեան Պատմութիւնը:

Սէֆիացին դրդումով չէ, այլ անձնական համոզումը ունենալով իբրեւ յեղակէս՝ լեռ էր ելած: Նոյն իսկ, այդ պարծենկոտներէն ոմանք աշխատեցան գաղթեցնել ժողովուրդը բեռ, հիմա երբ այլեւս ազատ հողի վրայ ոտք են կոխած՝ ամեն մարդ իր յիշատակել ու հերոս տիղոսը առնել կ'աշխատի:

Բայց, անցնիր...:

Ցաւակցութիւնը չունիր անթերի գործը կատարած ըլլալու, այլ կը փափաքիր ճշգրիտ իրողութիւններ ներկայացնել ընթերցող հասարակութեան:

ՅԱՐԵԹ Մ. ԻՍԿԷՆՏԷՐԵԱՆ

1915 Սեպտեմբեր

ՍԻԷՏԻՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Քեզի է խօսքս, Հայոց ժողովուրդ, քեզի որ տանջանքի բեռը միշտ ուսիդ՝ կը քալես փշոտ արահետներէ, քեզի որ միշտ կ'աշխատիս թօթափել ստրկութեան շղթան, քեզի որ յօժար ես կրելու ամեն նեղութիւն ի սէր ազգութեան, Սէֆոյ չորս հազար հերոսներու ըմբոստութիւնն է որ քեզի պիտի պատմեմ։

Բաղդի հարուածը՝ որ ծանր լախտի մը պէս իջաւ մեր գլխուն, նեռեց մեզ մինչեւ այս ծովափը, ուր չենք գիտեր թէ ինչպիսի կեանք մը կ'ապասէ մեզ ապագային։

Ականջ տո՛ւր, Հայոց ժողովուրդ, պատմեմ քեզի թէ ինչպէս տեղի ունեցաւ Սէֆոյ ապստամբութիւնը։

***

1914ի աշունն է։

Աչքերս յարած Հայոց Արշալոյսի մխիթարեան հրատարակին, գո՛ւր տեղը կը փնտռեմ ճաճանչագեղ աստղը, որը իր հետ կեանքի յոյսն ու լոյսը և Հայութեան փայլուն ապագան պիտի բերէ։ Ի գո՛ւր կը սպասեմ, որ կեանքի, ինչքի և պատուի ազատութեան արեւը ծագի հորիզոնին վրայ և իր լուսատիպ ճառագայթներով լուսաւորէ Հայ կեանքի փշալից ու խաւար ճամբան։ Ի գո՛ւր, ի գուր...։

Եւ սակայն, սխթէմաթիք կոտորածն ատրասին է որ կը տիրէ ամենուրեք, Հայկական ապագայի խորտակման ուրուականն է, որ կը սաւառնի մեր գլխուն վերեւ, խոպխոզումի ահն է, որ կախուած է Դամոկլեան սուրի մը պէս...։

Բայց, պէտք է հանդուրժել, որովհետեւ կառավարական հրաման է դա։

Կո՞վ, ձի՞, ջորի՞ կ'ուզեն, պէտք է տալ, գինուո՞ր կ'ուզեն, պէ՛տք է հնազանդիլ։

Ինչո՛ւ սակայն, ինչո՛ւ այս ամենը...։ Որպէս զի մեզ մուհաճիր (գաղթական) չընեն, որպէս զի մեր պատիւը անաղարտ մնայ, որպէս զի մեր կեանքի արեւը չի չիջանի, որպէսզի... որպէսզի..., ու շատ մը «որպէսզի»ներ։

Իսկ ամեն կողմէ գաղթականութեան լուրեր կը հասնին և երբ Սեբաստացին լսէ այդ լուրերը, կը ցնցուի, կը փըրփըրի...։

Ջէյթունը գանգուածովին կը վերցուի ու Տէյր-Զօր կը ղրկուի, որմէ հետք մ'իսկ չի մնար։ Հաճընը, Տէօրթ-Եօլը։ Այնթապը, Քիլիսը և ուրիշ շատ մը տեղեր մնեւնոյն բաղդին կ'արժանանան։ Կը մնան Քէսապն ու Սեբաստիան։ Պէտք է այդ վայրերն ալ դատարկուին։

Աւելին կայ։

«Քէլէկեան Որբանոց»ը կը գրաւուի և ուսանողները իրենց ծննդավայրերը կը ճամբուին. Սոյ վանքը կ'առնուի

կառավարութեան կողմէ և կաթողիկոսը Հալէպ կ'աքսորուի։

Հարստահարութիւնը կ'աւելնայ ամէնուրեք և գաղթականներու կարաւանները կը չարունակեն իրենց տոպանցումը անընդհատ։

Սէֆերիացին կը բարկանայ, ըմբոստի ոգիով կը լեցուի երբ կը լսէ որ պիտի գաղթէ։ Ան չուզեր իր պապենական օջախէն զատուիլ, անոր համար գաղթելը մեռնիլ ըսել է։

Սէֆերիացին ինչո՞ւ այսչափ կը սոսկայ «գաղթել» բառէն, գիտե՞ք։ Հասկնանք նախ ի՞նչ է գաղթել, որ կարենանք իրաւունք տալ Սէֆերիացիին։

10-12 հոգիէ բաղկացած ընտանիքներուն միայն երկու աւանակ կ'ուտան իրենց բեռները բեռցնելու, որուն վրայ մանուկներն իսկ բեռցնել կարելի չէ։ Իսկ ճամբան, կոյսերը լլկելով կ'իջևանացնեն, էրիկներն ալ կը սպաննեն։ Մնացեալները վայրենի Արաբներու և Քիւրտերու մէջ կը բնակեցնեն իրենց թողուցած պակասը լրացնելու համար։

Հայրենիք մնացած գոյքերը, կառավարութիւնը ծախել և դրամը գաղթողին դրկել կը խոստանայ, իսկ հողերը գրաւելով՝ գացած տեղերնին հող տալ յանձն կ'առնէ։

Հալածանքը կը սաստկանայ, տուներ, դպրոցներ, եկեղեցիներ խուզարկուիլ կը սկսին, և գտնուած գրքերը, թերթերն ու պատկերները կը գրաւուին։ Նոյն իսկ որսի հրացաններու գործածութիւնը կ'արգիլուի Հայոց համար։

Կախաղանի չուանը նորէն ճօճիլ կը սկսի։ Անմեղ հայեր՝ Անկախ Հայաստան կազմելու պատրուակով կախաղան կը բարձրանան։

Բ.

Օրերը կը թաւալին և մենք կը սպասենք որ կարգը մեզ հասնի։ Յուլիս 26ի երկուշաբթի օրը Ֆէսապի ալ սկսաւ էաստուեր ճամբան կը գծէի, Ֆէսապի ալ գաղթելու հրամանը կը տրուէր։

Ա՛լ տարակոյս չկայ, կարգը մեզի պիտի հասնի մօտ օրէն։ Յուսահատութիւնը կը տիրէ. այլեւս բարոյական չարիքը մէջտեղն է։ Ախիկա կոտորածէն ալ աւելի սոսկալի է։ կոտորածը ընդհանրապէս նիւթական, իսկ գաղթականութիւնը թէ նիւթական, և թէ, նամանաւանդ, բարոյական չարիք մըն է։ Իսկ բարոյական չարիքը, —որ յուսահատութեան անմիջական արդիւնքն է։— իր աւերները կը գործէ մշիկ-մշիկ ու օր մը ներքին ինքզինք անկման խորխորատին մէջ կը գտնէ եթէ ընդփոյթ դարման մը չի խորհի։

Սէֆերլոյ մէջ խլրտուք մըն է կը սկսի, եռուզեռ մըն է յառաջ կուգայ։ Պէտք է պատրաստ գտնուիլ ամեն պատահականութեան առջեւ։ Սակայն, գեռ ոմանք կը տարակուսին թէ Սէֆերլան նոյն բաղդի հարուածին տակ պիտի ընկճուի, նոյն լախտով պիտի ճզմուի։

Եւ իրողութիւնը չուշանար ահա։ Յուլիս 30ին, ուրբաթ, Սէֆերլոյ գաղթելու հրամանը պաշտօնապէս կը հաղորդուի։

Ալ ամեն մարդ իրողութեան առջեւ կը գտնուի։ Խլրտումը կը շատնայ և կամաց կամաց ապստամբական շարժումի մը կը վերածուի։ Ամեն կողմ պատրաստութիւններ ու կարգադրութիւններ կը տեսնուին։

Ֆէսապի Քարաւուրան գիւղը տեղէն վերցուած է արդէն, Ֆէսապն ալ իբրեւ Հայ հոմայնքին մասը պիտի հասնի անոնց ետեւէն շուտով անշուշտ։

Բայց, բան մը կայ ընելիք։ Պէտք է Ֆէսապի հետ բա-

նակցիլ, որպէսզի Սէֆոյի և Քէսապի միացեալ ուժերով կարելի ըլլայ թուրք վաշտերու դէմ ճակատիլ։

Դիմումը կը կատարուի, նամակներ կը գրուին ամէն անդին, սակայն, անօգուտ, պատասխանը ժխտական է։ Քէսապցիներուն անկարելի կը թուի այս շարժման մասնակցիլ։ Նորէն տարակոյսը իր գլուխը վեր կը ցցէ։ Ոմանք՝ ցնցերու պէս՝ մտնելով ժողովրդային խաւերու մէջ՝ կ'աշխատին հակահոսանք մը ստեղծել՝ ժողովուրդը գաղթեցնելէ։

Սէֆոյացիի սրտին խորը ընդվզումի գաղափարը իր իր բոյնը դրած է սակայն, և այլեւս կարելի չէ զայն արգելել։

Գիւղերը գինուորներ կը թափին, հարստահարութիւնը կը կրկնապատկուի, Անտիոքի մէջ մի քանիներ կը բանտարկուին, որոնց մէջ կը գտնուին Գէորգ Հէքիմեան (ատամնաբոյժ)։ Մահակ Աբամեան, Սեդրակ և Միսակ Իսկէնտէրեան, եւն.։ Իսկ Իսկէնտէր Իսկէնտէրեան ինքզինք Որոնդէս նետելով՝ բաց գլուխ և բոկոտն փախչելով մազապուր կ'ազատի։

Բայց, այս ուղղութիւնը երկար առեն այսպէս տեւել չէ կարող, անպատճառ ուրիշ բան մը պիտի պատահի, ուրիշ ուղղութիւն մը պիտի ստեղծուի, ուրիշ գործունէութեան շրջան մը պիտի բացուի, — այն է Ցեղափոխութիւնը, ապստամբութիւնը, սուրբ և նւիրական։

Որոշումը տրուած է այլեւս։ Կարգ մը մարդիկ թէեւ հնազանդութիւն կը քարոզեն, բայց ժողովուրդի մեծամասնութիւնը հաստատ է իր որոշման մէջ, անկարելի է զանոնք ետ կեցնել։ Եւ ահա ժողովուրդը երկուքի կը բաժնուի, ապստամբելու կողմնակից մեծամասնութիւն մը և հնազանդելու կողմնակից փոքրամասնութիւն մը։

Ապստամբութեան խնկարկուները կը սկսին իրենց գոյքերը լեռը փոխադրել։ Ամէն բան վերջացած է այլ եւս։

Գ.

Ժողովուրդի մեծ մասը լեռը ելած՝ և փոքրամասնութիւն մնալ հնազանդելու նպատակով գիւղերու մէջ մնացած էր արդէն։ Բայց ամէն բան գեռ անկարգ էր, քաոսային խառնափնթոր վիճակ մըն էր որ կը տիրէր Մուսա Տաղի բնակիչներուն մէջ։

Հպիւ հազ պատնէշները չինուած և պահակները նշանակուած էին, երբ, Օգոստոս 8ին, կիրակի, առաջին ժողովը կը գումարուէր, և երբ դեռ նախագահն ու առնուազդիրը մէյմէն ընտրուած էին, հաւարի բացագանչութիւններ ամէն կողմէ կը լսուէին անընդհատ։

— Հասէ՛ք, հասէ՛ք, Իթ-Ալըգիի կողմէն գինուոր ելաւ։ Աստուածոյ սիրո՛յն, օգնութի՛ւն։

Եւ հրացան ունեցող երիտասարդներ սկսան գիմել դէպի կռիւի վայրը գունդագունդ։

Չինուորները արդէն ստիպած էին մերիններուն, որ հետ քաշուին մեր առաջին դիրքերէն։ Պատերազմը երթալով կը սաստկանար, գնդակները կը վժային անընդհատ։ Մերոնք երթալով կը տաժանային ու քաջաբար կը կռուէին 200ի չափ գինուորներու դէմ։

Կացութեան այսպէս երկար տեւելը լաւ չպիտի ըլլար անշուշտ։ Ի՞նչ պէտք էր ընել ուրեմն։ Միայն պատնէշներէն պատերազմելո՞վ պէտք էր բաւականանալ։ Այդ անկարելի էր։

Ու ահա թշնամիի աջ բազուկին վրայ խումբ մը կտրիճ երիտասարդներ յառաջ խաղացին։ Թշնամին այդ կողմ դարձուց իր ուժը։ Հրացաններուն խիտ առ խիտ պայթիլ սկսան։ Մերոնք վերջապէս թշնամիին հասնելն անցան ու թշնամին սկսաւ հետ հետ նահանջել։

Կիներն ալ իրենց դերը լեռւի կը կատարէին ամէն կողմէն կուժերով և թիթեղներով ջուր հասցնելով կռւող

խումբերուն։ Նաև գտնուեցան կիներ, որոնք հրացանը ձեռքերնին պատերազմին ալ մասնակցեցան։

Թշնամիի ուժը կոտրած էր։ Մերոնք խիզախօրէն կը յարձակէին անընդհատ և գինուորները կը փախչէին շարունակ մինչեւ որ լեռան կողերէն վար իջան։ Կուռդ քաջերը կը պոռային անոնց ետեւէն.

— Մի՛, մի՛ փախչիք։ Կառավարական գինուորները պաըր պօզուք ժողովրդէ մը այսպէս կը փախչի՞ն։ Ահա՛, մենք հոս ենք, ձեր դիմաց։ Մեր վրայ եկողները ետ փախչելու չեն, եկէ՛ք։ Ո՞ւր խոյս կուտաք, ո՞ւր։ Մի՛, մի՛ փախչի՛ք...։

Զինուորներուն համար անլսելի էր այս ամէնը, անոնք միմիայն կը փախչէին, որպէսզի վայրկեան առաջ վար իջնեն Մուսա Տաղի բարձունքէն։

Այս չորս ժամ տեւող պատերազմին մէջ մեզմէ որեւէ մէկուն քիթն իսկ չարիւնեցաւ, բայց, թշնամին իր սպանելւածները ջարդնելու վրայ բեւեռած կը թողուր ու կը հեռանար։ Ահեկա առաջին մարտն էր որ ուրախութիւն մխայն ծնաւ ափ մը Աւէտացի հայ ժողովրդին, առիթ տալով որ աւելի եռանդագին պատրաստութիւններ տեսնեն ապագային համար։

Դ.

Նախկին պատերազմէն յետոյ, միմիայն օր մըն էր անցեր, երբ առաւօտուն կանուխ մեր Պապաճապ կոչուող դիրքին դիմաց՝ Հաճի Հապիպլի գիւղին վրայ գինուորներ երեւցան։

Մերոնք պատերազմի պատրաստութիւով դիրքերնին առին ու սպասեցին թշնամիի գալուն։ Սակայն։ դեռ թշնամին չի մօտեցած և մեր ու անոնց միջեւ կրակը չսկսած, Հաճի Հապիպլի լարուած թնդանօթներէն ռումբը տիզալ սկսաւ։

Մերոնք սպասեցին համբերատար ոգւով մինչեւ որ Թշնամին մօտեցաւ։ Առաջին կրակը մերիններըը բացին և պատերազմը կատաղօրէն չարունակուեցաւ երկուստէք։ Յանկարծ մեր պատնէշին վրայ իյնող ռումբերը պատնէշը տակն ու վրայ ըրին։ Մերոնք բացը ծածկելու ելլալնին տեսնելով՝ և 1500 զինուորի յարձակման չի կրնալով դիմանալ՝ սոխպեցան նահանջել։

Մառախուղը ամբողջ լեռը պարուրեր էր իր բազուկներուն մէջ։ Թշնամին օգուտ քաղելով մառախուղէն և մերոնց նահանջելէն յառաջացաւ մինչեւ «Օմարի Գետինը» կոչուող վայրը, ուր մերոնք պատրաստուած ելլալով դիմադրութեան և օգնական ուժ ալ գտած ելլալով այնտեղ՝ Թշնամին սոխպեցին կանգ առնել։ Եօթը ժամ տեւող կատաղի պատերազմէ մը վերջ՝ Թշնամիին նոր ուժ հասած ելլալով՝ մերոնք յոգնած խոնջած ետ-ետ քաշուեցան մինչեւ «Թաթարալանկ» կոչուող վայրը, ուր Լէնկթիմուր իր արիւնահեղ թաթը թաթախեր էր Ասորեստանցիներու սիրտը ժամակին։

Այդ միջոցին, խումբ մը Պիթիասցիներ հալածելով՝ Թշնամիի ձիուքը իննկան։

Այլևս կարելի է երեւակայել գործած վայրագութիւնը։

Ժամը 8ն է արդէն։ Անձրեւը կաթիլ կաթիլ սկսաւ վար տեղալ, կամաց կամաց սաստկանալով։ Թշնամին սկսաւ ետ քաշիլ։ Մերոնք քաջարար կը կռւէին ու ժամերը այսպէս կը շղթայւէին անընդհատ։

Պատերազմը կը սաստկանար։ Արեւը կը ժողվէր իր ոսկիէ ճառագայթները հանգչելու համար օրւայ խոնջէնքէն և երեսին՝ դողալով իրեն ուղղուած վրէժխնդրական նայուածքներէն՝ կը պահւըտէր ամպերու ծէրններուն տակ ու քիչ վերջ նորէն ցցելով իր գլուխը հլետրականութեամբ բեռնաւորուած պատուածքներու ընդմէջէն կը դիտէր արիւն-արցունքով լեցուած Զուլումի աշխարհը։ Զինուորները արդէն «Օմարի Գետինը» հասած էին։ Օրը իրիկուն էր եղած։ Պատերազմը դադրած էր։ Արպոգրատ իր թագաւորութիւնը հաստատեր էր այլևս երկրի վրայ։

12 ժամ տեւող այս կատարի պատերազմին մէջ 6 քաջ մարտիկներ միայն վիրաւորուեցան, իսկ թշնամին 20է աւելի մեռեալ և 30է աւելի վիրաւորի բեռ մը ունէր իր ուսին։
Մեծ էր ուրախութիւնը Հայերուն...

Ե.

Գիշեր էր։ Ամառը իր տեւաթոյր թաթերուն մէջ ծրարեր էր բնութիւնը։ Երկինքն ալ իր խաժոռ դէմքն ունէր միայն ցուցնելիք իրեն նայողին։ Գերեզմանական քար լռութիւնն էր որ կը տիրէր ամենուրեք։ Չկար ցերեկուան եռուզեռը, չկար դժնէտեսիլ պատերազմը։ Ո՛չ թռչուններըը, ո՛չ անասուններըը և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ մէկ արարած կը խանգարէր բնութեան քունը։ Միայն «Օմարի գետինը» կոչուող վայրը կենդանութեան նշաններ կը տեսնուէին ամեն կողմ խարոյկներ վառուած էին, որոնց լոյսը շրջակաները ճառագայթներուն մէջ կը խեղդէր։ Վառուած խարոյկներուն լոյսին ապցեալութեան տակ շրջակաները լաւ կերպով կ'երեւէին։

Հիւզակի մը չորս կողմը՝ վառուած խարոյկներուն բոլորտիքը թուրք զինուորներ հաւաքուած՝ իրենց հագուստները կը ցամքեցնէին։ Խարոյկներէն քիչ մը անդին 150ի չափ Սէտիացի Հայեր կապուած կը կենային։

Խարոյկներուն շուրջը հաւաքուած զինուորներէն խումբ մը իրենց պետին հրահանգով, 40ի չափ այծեր մորթուած էին և կը լափէին անօթի գայլերու պէս։ Անասուններըը ամբողջութեամբ կրակին քով կը մօտեցնէին և մէն մի զինուոր ձեռքը շամփուր մը բռնած՝ կրակին քով կը կենար, երբեմն վայրենի ակնարկներ նետելով քիչ մը անդին գտնուող Հայ խումբին վրայ։ Ուրախութեան բացագանչութիւններ, լուտանքներ ամեն կողմէ տեղատարափի նման կ'իջնային Հայ խմբի գլխուն, զոր անոնք այդ միջոցին անպատասխան թողելու ստիպուած էին։ Սակայն, Սէտիացին

անհամբեր կը սպասէր որ լոյսը բացուի, որպէսզի չափուելով թշնամիին հետ կարենար իր ազգակիցներուս վրէժը լուծել։

Գիշերը կ'երկարէր և կարծես այլևս լուսնալիք չուներ։

— Ո՜ւհ, սատանան տանի այսպիսի գիշերները։ Ի՞նչ է այս խաւարը, մատդ եթէ աչքդ խօթես, չերեւիր։ Արդեօք լոյսը բացուելուն շատ կա՞յ։

Այսպէս կը մտածէր Սէֆոյացի մարտիկը, ժամերը կը թաւալէին օղակելու համար ժամանակի շղթան, վայրկեանները կը յաջորդէին վայրկեաններուս։

Գիշերը կը տարաժամէր։ Մի քանի վայրկեան ևս և աղօթարանը պիտի բացուէր։

Ահա արեւելեան հորիզոնը կը շառագունի, լոյսը կը բացուի, այլևս կարելի էր տեսնել շրջակայքը և թշնամին ու բարեկամը զանազանել կիսաբաց արշալոյսի մէջէն։ Մերոնք անհամբեր կը սպասէին թշնամիի յարձակումին։ Բայց, սպասուած յարձակումը չկայ։

Արեւը իր ոսկի գլուխը վեր կը ցցէ դիտելու համար բնութեան զարթնումը։ Արտասուալից աչքեր դէպի լոյսի և տաքութեան աղբիւրը կը սեւեռէին։ Իսկ նա սիգաճեմ քայլերով կը յառաջանար երկնակամարին վրայ։ Սակայն, ո՞ւր էր թշնամիին յարձակումը։ Արդէն իսկ մինչեւ հիմա շատոնց պէտք էր կատարուէր։ Օրը կէս օր էր արդէն։ Այլ ևս պատերազմը սկսելու ժամանակը անցած էր։

Մի քանի քանի երիտասարդներ չի կրնալով համբերել այսպէս, ուզեցին լուռ մը առնել և ուղեւոցան դէպի «Օմարի գետինը» փիկ-զակ ճամբանելէ։

Զարմանալի՛... Զինուորները թողեր հեռացեր էին, ոչ միայն «Օմարի գետինը», այլ, բոլոր ճամբան մինչեւ գիւղ գինուոր չկար։

Զ.

Մեր բոլոր դիրքերուն վրայ ընդհարումները ամէն օր անպակաս էին։ Երբեմն այս ու երբեմն այն կողմէն թշնամի գինուորներու փոքր խումբ մը իր գլուխը կը ցցէր գոնէ մեզի տեսնուած ըլլալու սիրոյն եւ դիակներ թողլով շատ անգամ՝ վը փախչէր ու կ'երթար։ Մինչեւ իսկ մերոնք երբեմն գիւղերը կ'իջնէին ու թշնամի գինուորները կը հալածէին։

Բայց, պատերազմը միշտ կար ու կը մնար։ Եթէ այս վիճակը շարունակէր, սովամահ պիտի կորնչէինք,

Երբ Սէֆերացին յիշէր այս ամենը՝ կը մտահոգէր։ Կը մտածէր ճար մը գտնել։ Կ'աշխատէր կերպով մը ուտեստ ճարել. գիշերները մինչեւ իսկ Ֆէլլահներու բնակավայրը կը հասնէր գաղտագողի, ուրկէ կորեկ գողնալով կը բերէր, բայց, նանիր... ի՞նչ կարելի էր ընել քիչ մը կորեկով։

Ասիկա գողութիւն մ'էր, որ գողութեան չէր նմաներ։

Ի՞նչ պէտք էր ընել ուրեմն։ Այսպէ՞ս շարունակել։ — Ասիկա սովամահ ըլլալ պիտի նշանակէր։

Ցանկարծ փայլակի արագութեամբ գաղափար մը շողաց մտքերու մէջ։

Պէտք էր հաղորդակցիլ անգլեւֆրանս. նաւատորմիղին հետ՝ պէտք էր լուր տալ անոնց մեր վիճակին ու քայլածները։

Գաղափարը դիւրանալի էր, իսկ գործադրելը դժուար։ Ինչպէ՞ս կարելի էր լուր տալ զրահաւորներու, որոնք ծովու կապոյտին վրայ կը շրջէին։ «Ո՞վ պիտի կախէր բուժուժը»։

Մէկը կար սակայն, քաջ լողացող մը, որ յանձն կ'առնէր լողալով հասցնել Սէֆերացւոց կողմէ գրուած ազերապիր նամակ մը զրահաւորներու հրամանատարներուն ուղած։ Դա Հաճի-Հապիպլիցի Մովսէս Գըրըգեանն էր։

Սէֆերոյ բացերը շոգենաւ չէր տեսնուեր սակայն, պէտք էր իակէնաէրուն երթալ։ Եւ ահա Օգոստոս 12ի գիշերը (Ն. Տ.) գէպի իակէնաէրուն ճամբայ կ'ելլեն Մ. Գըրըգեան՝ իբ-

բեւ լուզուրդ, Աբրահամ Գօճաեան եւ Կարապետ Խաղընեան իրբեւ առաջնորդ։

Օրերը կը չղթայէին, բայց, լուր չկար։ Ժողովուրդը կը սկսէր տարակուսիլ գործի յաջողութեան վրայ։ Ոմանք նպաստաւոր ու ոմանք ալ աննպաստ գաղափարներ կը յայտնէին, սակայն, իրականութիւնը անծանօթ էր ամենուն համար ալ։

Ահա օր մ'ալ Գըրըգեան իր անմոռ ճակատը կը բարձրացնէր մեր առջեւ։ Ժողովուրդը կը խռնուէր անոր գլխուն եւ տեղատարափի նման հարցումներ կը հասնէին ամէն կողմէ։ Ու Գըրըգեան չսպառած հարցումներու տարափին տակ՝ ամբողջ ժողովրդին դառնալով՝ իրողութիւնը հետեւեալ կերպով կը պատմէ։

— Առանց որ եւ է դժուարութեան հասանք Ֆարթըլը կոչուած գիւղը, ուրկէ ձուկն ու իսկէնտէրուն կ'երեւին բացորոշապէս։ Իսկէնտէրուն մէջ որ եւ է շոգենաւ կամ գրահաւոր չկար ու երեք օր Ֆարթըլըի մէջ սպասեցինք եւ նորէն չեկաւ։ Մեր հասնելէն չորս օր առաջ գրահաւորները տակէ մեկներ են արդէն։ Որոշեցինք, որ ես հոն մնամ մինչեւ գրահաւորի գալը եւ ընկերներս վերադառնան, բայց, առնուատէրը վախնալով որ մի գուցէ իմ ներկայութիւնս հասկցի եւ իր «գլուխը ցաւի»՝ չի թոյլատրեց։ Մենք ալ ստիպուեցանք ճամբայ ելլել եւ ահա այսօր հոս կը գտնուինք։

Ժողովուրդի դիմագիծերը կնճռոտեցան, տխրութիւնն ու յուսահատութիւնը իր թոյնը հասցուց արտերու մէջ, որովհետեւ սովը մօտալուտ էր։

Է.

— Դէպի եօլ-Ազըգի՛, դէպի եօլ-Ազըգի՛։

Եւ ահա զինեալներու կարաւանը կը սկսի երերակիլ, կը սկսկի շարժիլ։ Ամրապահներու տոզանցումը կը սկսի շարան-շարան զինուորներու խումբերով, որոնց գէնքերը

արեւի լուսփոթի ճառագայթներու տակ կը փայլփլին, կեանքի և գործի պատրաստութեան երգուեալներն են ատոնք, որոնց կարաւանը կը դիտես ահա։

— Դէպի Եօլ-Ադրկի՛, դէպի Եօլ-Ադրկի՛։

Պատերազմի ահազանգն է գա, որ կը հնչէ գի՛ւղ, երկա՛ր։ Աչքս այս անգամ իր ցասումնալից աչքերով կը սարսափեցնէ իրեն նայողը։ Այս անգամ թշնամին առատարաթիւ է։

3000 գինուոր և վայրագ ու մոլեգին խուժան մը հետն, ահա ատենը։

Բա՛ց, պարապի ժամանակ անցուցնելիք չունինք։ Արդէն դիմադրութեան ժամը հասած է շատոնց, արդէն թշնամին հետ ճակատ ու ճակատ մերոնք կը կռւին քաջաբար։ Պէտք է աճապարել, մերիններուն օգնութեան վազել, որպէսզի թշնամին չի կրնայ զգետնել մեզի։

Այս անգամ կռիւը կատաղի է։ Սէֆերացին չուզեր տեղի տալ, կը ծառանայ թշնամիին դէմ ապառաժի նման։ Սակա՛յն, պատերազմը ոսկալի է, իսկ թշնամին անպարտելի։ Երկու անհաւասար ուժեր կ'ուզեն գիրար տապալել, բզքտել ու ճզմել իրենց ճանկերուն մէջ։

Մէկ կողմը կը ներկայանան Սէֆերացի բուռ մը քաջեր, իսկ միւսը՝ թուրք վայրենի գինուորներու վհուկ մը։

Բո՛ւռ մը հայեր կարենան դիմադրել կայսրութեան մը՝ շաբաթներով քաջարար կռւելով անոր հազարներով գինուորներուն դէմ և գեռ մինչեւ այսօր գանուին կռւի ասպարէզը, պատնէշին վրայ արհամարհելով ամէն բան։ Ախկա ամանց գերբնական կը թւի։ Աստուծոյ մատը կը տեսնէ Սէֆերացին ասոր մէջ։

— Նախախնամութիւնը արդար դատի կողմնակից է, կ'ըսէ Սէֆերացի մը։ Մի՛ վախնաք, Աստուած մեզի հետ է։

— Առանց Աստուծոյ գիտութեան մեր գլխէն մազ մ'իսկ չի պակսիր, կ'ըսէ ուրիշ մը։

— Եթէ այս խնդիրներուն մէջ Աստուծոյ մատը չի կեռնար արդէն, մինչեւ հիմա մեր ոսկորներն իսկ կը փտտէին։

Սակայն թշնամին կը յառաջանայ։ Մարդկային մարմիններ — միսէ զանգուածներ — իրարու ետեւէ գետին կ'իյնան գնդակահար։ Մինչեւ հիմա թշնամիէն շատեր ինկած են արիւնի մէջ լողալով։

Թշնամին երկուքի բաժնուած է արդէն, Շէյխ Եուրտի կողմէն ալ ան կը ցցէ իր գլուխը։ Բայց, Սէֆերացին հան ալ ներկայ է կուրծք տալով քաջարար դիմադրելու համար։

Ժամերը կը թաւալին, օրը կը տարաժամի, խակ թշնամին կը յառաջանայ անընդհատ և համաց կամաց։

Արեւը կը քաշուի բարձրաբերձ բլուրներու ետեւ։ Ընդհատ ընդհատ մի քանի հրացանի ձայներ եւս կը լսուի և ապա լռութիւնը կուգայ իր թագաւորութիւնը հաստատել։

Թշնամին «Թաթարալանկի» եզերքը կանգ կ'առնէ գիշերելու համար։ Իսկ մերոնք դիմացի ամբողջ բլուրներուն վրայ խառնուած կը սպասեն լուսաբացին։

Բայց, կակիծը կը կրծէ ամբողջ քաջերուն սիրտը, ուրովհետեւ երեք քաջ ընկերոջ կորուստի ցաւն ունին իրենց սրտերուն մէջ։

Թէեւ շատ դժուարութեամբ, վերջապէս կ'անցնի գիշերը և պատերազմի պատրաստութիւնները կը սկսին երկուստէք։

Առաջին փոզահարութենէն վերջ՝ թշնամին իր թնդանօթներով կը սկսի պատերազմը։ Մերոնք սուսիկ փուսիկ կը սպասեն իրենց դիրքերուն մէջ, որ թշնամին մօտենայ։

Թշնամի գինուորները բուռն կերպով կը կրակեն, խակ մերոնք ընդհատաբար միայն կը պատասխանեն, կարծես իրենց ներկայութիւնը զգացնելու համար։

Երթալով պատերազմը կը սաստկանայ։ Մերոնք կը յամառին տեղի տալ։ Թշնամին կը յարձակի վայրագօրէն։ Վերջապէս մերոնք ստիպուած կը նահանջեն ետ ետ։

Ռումբերը կը տեղան։ Գնդակները տեղատարափ մը կը ձեւացնեն։ Դիակները կը թաւալին իրարու ետեւէ։ Բայց թշնամին կը յառաջանայ անընդհատ։

Արդէն օրը իրիկուան մօտ է և թշնամին մօտեցած է մեր զօրանոցին ու բնակավայրերէն մէկուն՝ Տարխանըգին։

— Տղա՛ք, ալ կը բաւէ, մի՛ ընկրկիք, թշնամին մեր կռնակը թող չի տեսնէ ասկէ անդին։ Մենք պէ՛տք է իմանանք մեր պատուի բռնաբարութիւնը դեռ չի տեսած։ Մեր կուրծքերը միսէ պատնէշներ պէտք է ըլլան մեր պատիւը պաշտպանելու և պահպանելու համար։ Կո՛ւրծք, տղա՛ք, կո՛ւրծք տուէք, ցուցնե՛նք թէ մահէն չենք վախնար և ոչ ալ թշնամիէն։ Այսպէս կը գոչէ քաջերէն մէկը։

Թուրքերը կարծես երթալով կը կատղին, որովհետեւ կանանց ու երախաներու խօսակցութեան ձայնը լսելի կ'ըլլայ իրենց խակ։ Մերոնք աւելի կը յամառին գիրքերնին պահել։ Քաջի խօսքը իր ազդեցութիւնը ունեցած է։

Վերջապէս օրը իրիկուն կ'ըլլայ։ Մերոնց կողմէ կը ծրագրուի պատերազմը անընդհատ շարունակել և գիշերային յարձակումով մը վանել թշնամին անոր լուռ գաս մը տալով, գաս մը, որ գիւղութեամբ չի մոռցէր թուրք խուժանավար վինուորականութեան կողմէ։

Պատերազմը շարունակուեցաւ մերոնց կողմէ մինչեւ կատարեալ խաւարը պատեց չորս կողմը և մեծ զարմացումն թշնամիին։ Զայրոյթով և վրէժով վինուած Հայ քաջերը գրոհ տուին թշնամւոյն վրայ։

Թշնամին այս անսպասելի յարձակումէն սարսափահար գիրար կոխկռտելով փախչիլ սկսաւ։

Մերոնք, հալածելով, շատերը սպաննեցին, իսկ ճնշողներն ալ ցիր ու ցան փախուստի մատնեցին։

Թշնամին այս յարձակման միջոցին վրայ տուաւ 1000 ի չափ անձի կորուստ (ըստ Սէֆթայէն առնուած տեղեկութեան) հազարներով փամփուշտ, 7 մաւզէր հրացան մը և չորի մը։

Երբ Սէֆթա կ'իջնեն, հազարապետ-հրամանատարը իրեն հարցնողերուն սա կերպով կը պատասխանէ։

— Ապստամբ հայերը շատ քաջ նշանառուներ են, ասեղ մը թէ որ ձեռքդ բռնես, ասիզը կը զարնեն։ Ինչ՞ւ թէ ատոնք իմ զինուորներս ըլլային, ատոնց ես հրամայէի։

Ը.

Առաւօտ էր։

Արեւը իր ոսկիէ ճառագայթները դեռ նոր տարտղնած էր բարձրաբերձ բլուրներուն վրայ։ Ամէն կողմ խանդ ու եռանդ, համակ կեանք ու կենդանութիւն կը բուրէր։

Սէխիացիներ ցրուած էին դէս ու դէն, երեկւան պատերազմին թշնամիի թողուցած աւարը փնտռելու համար։ Անոնք կը չրջէին բլուրներ ու ձորեր և ամէնք ահագին քանակութեամբ գատարկ փամփուշտ կը գտնէին բլրակներու գագաթներուն վրայ։

Գտնուած փամփուշտներու լուրերը կը հասնէին ամէն կողմ և ժողովուրդը բերկրանքով կ'ոգեւորէր։ Ութախութեան երգեր օդը կը թնդացնէին ամէն դողմ։

Սակայն, շատ չանցած ուրիշ լուր մը կը սկսէր թռչիլ բերնէ բերան։

— Լսեցի՛ր, ազբա՛ր, երկու ֆէպուսեցի մատնիչներ ողջ ողջ բռնուեր են։

— Ո՞ւր են հիմա։ Տեղերնին գիտե՞ս։

— Ջօրանոց տարուեր են՝ կ'ըսեն։

Ու լուրը կ'արձագանգէր ամենուրէք, ու ժողովուրդը կը շարժէր դէպի ջօրանոց։

— Պէտք է մորթել այդ մանպիտանները, կ'ըսէ մէկը, վայրկենապէս պէտք է սպաննել զանոնք։

— Ո՛չ, կը յարէ ուրիշ մը, մորթելով առանց չարչարանքի մեռցուցած կ'ըլլանք զանոնք, գիտե՞ս, անոնք մեր եղբայրներն ու քոյրերը ինչպիսի չարչարանքով մեռցնել տալու պատճառ դարձան։

— Այո՛, այդպէս է, բայց, ես չեմ կրնար համբերել, որ անոնք օրերով ապրելէ վերջ մեռնին։ Չեմ կրնար համբերել։

— Սա ֆէպռւախէցիներըՙ Պէտք է վայրկենապէս ապանեել զանոնք, կ'ըսէ ուրիշ մը։

— Մեզք են, չէՙ որ անոնք ալ Հայ են, կը յարէ մէկ մլլը։

— Հայ են, այո՛, բայց առանց Հայու զգացումի։ Որովհետեւ եթէ Հայու զգացում ունենային՝ մեր եղբայրներն ու քոյրերը ապանեելու եկող գինւորներուն ճամբայ չէին ցոյց տար, որոնցմէ կրնային գիւրութեամբ փախչիլ։

— Պէտք է ապանեել, պէտք է ապանեել, կրկնեցին ձայներ։ Վայրկեան առաջ պէտք է ապանեել։

Ժողովութիւնը կը շարունակէր և իրենք կը քալէին շարունակ վայրկեան առաջ զօրանոց հասնելու համար։

Լուրը արդէն իր արձագանգը գտած էր ամէն կողմ։ Ժողովուրդը խռնուած էր Տաւլաճըգի զօրանոցին առջեւ։ Անոնցմէ մէկը բարձրաձայն կը գոչէր.

— Դէ՛հ, ինչ կեցեր էք, ասոնք պէտք է մեռնին, ասոնց համար այլ եւս կեանք չ'կայ, ապրիլ չ'կայ։ Պէտք է մեռնին անոնք և հիմա՛ պէտք է մեռնին։

Ժողովրդային զանգուածը կ'ալեծփէր ծովու նման և փայտերով զինուած կը յարձակէր ֆէպռւախէցիներուն վրայ։ Ամէն կողմէն գոռում-գոչումներ կը լսէին։ Թէեւ ոմանք միտքերը հանգարտեցնել աշխատեցան, սակայն, նաեւՙ ը...

Ու փայտերը կը գործէին իրենց աւերիչ դերը ու գանակեր կը փշրէին գաւազանի հարուածներուն տակ։ Իրենց վրէժխնդրութեան պապակը փայտով չի կրցող յագեցնողներ կը սկսին գանակներ մխել ֆէպռւախէցիներուն մէրմը։

Այլեւս գիտակներ էին, որ փռւած կը գտնէին իրենց ոտքերուն տակ։

Սոսկալի է ժողովրդական վրէժխնդրութիւնը։

Թ.

Կէսօր էր։

Օգոստոսեան արեւը իր կիզիչ ճառագայթները կը սրսկէր ամենուրէք։

Ֆիրապ Տէրէի մեր պահնորդ խումբը արեւի տաքութենէն փախչելով ապաստանած էր գով և շքաստուեր ծառատոհաններուս մէջ։

Թշնամի գինուորներուս խումբ մը՝ անձայն և անշշուկ՝ լեռն ի վեր մագլցի կը բարձրանար չափազանց շատ դըժուարութիւններով։ Քարքարուտը, որուն մէջ թշնամին լինկած էր, քակել ու անցնիլ գրեթէ անկարելի էր։ Բայց, ստիպուած՝ վերին հրամանը կատարելու համար՝ կը փաթթէէին ժայռերուն և անձայն անշշուկ լեռան կողն ի վեր կը բարձրանային։

Ուրդէն մերոնք՝ անգայտ և անհոգ նստած ծառերու հովանիին տակ՝ կը խօսէին ուրախ զարթ յուշերը քօղարկող վարագոյրին մէկ ծայրը քնքշօրէն վեր բարձրացուցած։ Մոխրի տակ անթեղուած կայծեր կ'այրէին ու կը մրկէին առնոնց սրտերը։ Երբ մէկէն ի մէկ մերիններէն մէկը շշուկ մը լսելով աչքերը այն կողմ դարձուց և անյարիր նայեցաւ մի քանի երկվայրկեան։ Վերջապէս ընկերներուն դառնալով ըսաւ.

— Ինչ ձայն է այս, շշուկ մը կը լսեմ։ Արեւելեան կողմէն է որ խօսակցութեան ձայն մը կուգայ։

Ամենքն ալ մէկէն զէնքի փաթթուեցան ու գաղտագողի ձայնի եկած կողմը դիմեցին։

Երբ մագլցի վեր բարձրացող գինուորները տեսան սըրտերնին արագ արագ տրոփել սկսաւ։

Նկատելով որ պատնէշները գրաւուած էին այլեւս, մերոնք առանց ձայնի ետ քաշուեցան ու բլուրի վրայ դիրք բռնեցին։

Փաջալերուած պատնէշներուն մէջ մարդ չի կենալէն՝ թշնամին արձակ-համարձակ յառաջ կը խաղար, երբ յանկարծ հրացանը որոտաց. — Բա՜մբ, բա՜մբ...

Ու երկու հրացանի պայթիւններ մերոնց կողմէ՝ երկու դիակ անկենդան գետին փռեցին թշնամիէն, մին՝ գինուոր, իսկ միւսը՝ տեղացի թուրք մը, որ կ'առաջնորդէր թշնամիին։

Թշնամին լեզապատառ սկսաւ փախչիլ և ձերոնք կրա-
կեցին ու ահա ջոլի մ'ալ ինկաւ վար ձերոնց գնդակէն
զարնուած։

— Բա՜մբ, բա՜մբ, բա՜մբ...

Հրացաններ իրարու հետևէ պայթեցան, մինչդեռ Թըշ-
նամին անընդհատ կը փախչէր տանելով իրեն հետ երիք
վիրաւոր։

Ժ.

Ժողովուրդը դեռ իր յոյսը բոլորովին կտրած չէր ծովու
լազարթին վրայ տատանող մարտանաւերէն։ Բայց, միջոցը
կը պակսէր։

Սէֆխացին անձկութեամբ կը դիտէր չինջ կապոյտը,
ուրկէ անդին երկու անսահման լուրթ աշխարհներ իրարու
կը հպին։ Քաղցր է կեանքը և մարդ անոր համար ամէն
զոհողութեան առջեւ պատրաստ կը գտնուի։ Ահա այդ էր,
այդ կեանքը, որ կը սոխպէր Սէֆխացին վճռական ձեռ-
նարկներու։

Նորէն ժողով, նորէն խորհրդակցութիւն, նորէն որոշում։

Այս անգամ աւելի մեծ զոհողութիւն պէտք էր։ Յոյսի
նշոյլ մը իր աղօտ դէմքը կ'ուրուագծէր ապագայի հորիզո-
նին վրայ։

«Մեծ գործը մեծ զոհ է պահանջում։»

Այո՛, գործը մեծ էր, չորս հազար Հայերու փրկութիւնը։
Բա՛յց, զոհն ալ մեծ էր։ Բաֆֆի գրչին տակ մեծ ճշմարտու-
թիւն մ'է որ կ'արտայայտուէր այսպէս։

Պէտք էր լաստ մը շինել և ճամբայ իյնալ դէպի Կիպ-
րոս, ահա յղացած գաղափարը և տրուած որոշումը։

Նկատի առնուած էին արդէն պատահելիք գժուարու-
թիւնները, որոնք ճամբորդներուն առջեւ պիտի գային։

Սակայն արդէն մահը մահ էր ամէն կերպով։ Որովհետև
եթէ սպասողական դիրքի մէջ մնային՝ սովամահ պիտի կո-
րնչէին։ Մինչդեռ եթէ լաստով դէպի Կիպրոս նաւարկէին,

մահը անխուսափելի չէր թւեր. գոնէ ազատելու յոյս կար, վասնզի՝ թէեւ առանց կոմիտացոյցի՝ կրնային բաւական տեղ նաւարկել և ծովուն բացերը գրահաւորներէն տեսնելով ազատիլ։ Այսպէս կը խորհէին Սէֆթացիք, այսպէս կը տրամաբանէին անոնք իրենց մտքերուն մէջ և այս որոշման վրայ էր, որ սկսան ժողվել բոլոր վարպետները որոնց հրահանգ տրուեցաւ չինել լաստը։

Կարգադրութիւնները պէտք եղած կերպով կ'ըլլային փութով։ Յուսմբ մը արհեստագէտներ ամէն օր իրենց գործիքներով կ'երթային ծովեզր փրկութեան առարկան, լաստը չինելու համար, որուն վրայ կը կեդրոնանար ամբողջ Սէֆտահայութեան յոյսը։

Եթէ տակէ ալ օգուտ մը յառաջ չէր գար՝ Սէֆթացին ինքզինք կորսուած կը նկատէր։

ԺԱ.

Մինչեւ Օգոստոսի 28րդ օրը (Ն. Տ.) ժողովուրդը կը կառավարուէր միակ ժողովով մը, որ «Տաճկաձըգ» կոչուած տեղը կը գումարուէր։ Սակայն, ժողովի անդամները հոն կը հաւաքուէին երեք բնակավայրերէ, որովհետեւ ժողովուրդը կը բնակէր երեք տեղ՝ Տաճկաձըգ, Գաբլան Տուզաղը և Գուշճըղազ։

Անցած օրերու ընթացքին փորձը ցուցուց թէ անկարելի էր ժողովուրդը միմիայն մէկ ժողովով կառավարել։ Այդ իսկ պատճառաւ ժողովները բաժնուեցան երեքի՝ ժողովրդական բնակավայրերու համաձայն՝ որպէսզի գործերը վարել դիւրին ըլլայ։

Բաժանումով մէկտեղ՝ անշուշտ՝ ժողովները համաձայնութեամբ կը գործէին ամէն խնդրի մէջ և ի պահանջել հարկին միասին ժողովներ ալ կը գումարէին։

Տաճկաձըգը արդէն իսկ ունէր իր զօրանոցը, որ կը ծառայէր իբրեւ ընդհանուր զօրանոց, և ժողովներու բաժա-

նուէն վերջ ամեն մէկ ժողովրդական բնակավայր ունեցաւ իրեն յատուկ զօրանոցը և ամէն մէկ զօրանոց իր զինւորական հակիչը։

Այստեղ փակագծի մէջ կ՚արժէ յիշել բնակարաններու կերտուածքը։

Հիւղակներ էին բնակարանները և ոչ աւրիշ բան, բայց անոնց շրջապատը շինուած էր մացառներով։ Անոնց վրայ մացառներու կատակուժէ մը վերջ՝ լեցուած էր հողը, որ բնակարանին տանիքը կը կազմէր։ Հիւղակի միայն կռնակը շինուած էր քարէ։ Անոնք շատ ցած էին և խոնաւ, այնպէս որ՝ ապրելնելով նանր անոր վրայ մատախուղը՝ բոլորովին առողջապահութեան հակառակ էր անոնց մէջ բնակիլ։ Սակայն, սախպողականութիւնը ամէն բան կարող է ընել տալ։

Առաջ կը ներկայացնեմք ժողովականները և զինւորական վերահսկիչները իրենց անուններով և մականուններով։

ՏԱՄՒԱՃՂԳԻ ԺՈՂՈՎ.— Գաբրիէլ Գազանճեան (ժողովակոս), Մխքայէլ Մխքայէլեան (ժողովական), Գրիգոր Թովմասեան (ժողովական), Թովմաս Ազաեան (ժողովական), Յովհաննէս Գրպուրեան (ժողովական), Տիգրան Գաբրաճեան (Զին. վերահսկիչ)։

ԳԱԼՖԱՆ ՏՈՒՆՋԱՂԻ ԺՈՂՈՎ.— Հեթում Ֆիլեան (ժողովական); Յակոբ Քէշիշեան (ժողովական), Սահակ Անդէկեան (ժողովական), Եօրկի Խակէնաէրեան (ժողովական), Յարեթ Մ. Խակէնաէրեան (Զին. վերահսկիչ)։

ԳՈՒՇՃՂՂԱՁՈՐԻ ԺՈՂՈՎ. — Վեր. Տիգրան Անդրէասեան (ժողովական), Յակոբ Ագաեան (ժողովական), Սիմոն Շէմէկեան (ժողովական), Յովհան Խակէնաէրեան (ժողովական), Գրիգոր Քէլէմեան (ժողովական), Մովսէս Տ. Գալատեան (Զին. վերահսկիչ)։

ԺԲ.

Արեւը թեքած էր դէպի արեւմուտք և արեւի ծովուն վրայ ձգած ճառագայթները մարգարտային մանեակներ կը

հիւանէին։ Ծովուն կոհակները ժանչելով կուգային համբուրել ծովեզրի խճաքարերը ու հետ-հետ քաշուելով կը լեռնանային ու նորէն զարնուելով կը փշրուէին ափին վրայ։

Հեռո՛ւն հեռո՛ւն, ծովուն բացերը սեւ կէտ մը կը տեսնուէր, որ երթալով կը մօտենար ու կը մեծնար։

Ծոյսը արդէն քաղցրօրէն կը ժպտէր հիմա, որովհետեւ ժողովուրդը կը կարծէր, որ անիկա, ծովուն բացերը երեւցող սեւ կէտը, մարտանաւ մըն էր։ Մի քանի վայրկեան հազիւ անցած, յիրաւի, որոշապէս մարտանաւ մը կը տեսնէին մեր աչքին առջեւ, որ ակօսելով կապարագոյն ծովու կուրծքը, դէպի Իակէնատէրուն կը սուրար։

Կայծակի արագութեամբ լուրը տարածուեցաւ։ Ամէն կողմ կը կրկնէին.

— Մարտանա՛ւը, մարտանա՛ւը։

Ու այս աւետիսը լսողը կը վազէր հեւասպառ և իր վերջին շունչը գահավէժին գլուխը կ'առնէր, ուրկէ կարելի էր գիտել ծովը իր ամբողջ գեղեցկութեամբ։ Ամէն կողմ իրարանցում։ Յանկարծ սպիտակ ատաններէ կազմուած դրօշակներ բարձրացան գահավէժին վրայ ու սկսան տատանիլ, ծփալ։ Սակա՛յն, մարտանաւը ակօսելով ջուրը կը շարունակէր իր ճամբան առանց նշմարելու այս ամենը։

Օրը կը տարաժամէր։ Արեւը կը ժողվէր իր ոսկի սկաւառակը և կը պատրաստուէր պահելու բլուրներուն ետեւ իր վարսերու հիւսկէնները թափթըփելով ուսերէն վար։

Դրօշակները այլեւս անօգուտ էին, պէտք էր ուրիշ միջոց մը մարտանաւին ուշադրութիւնը գրաւելու համար, որ դեռ չէր նշմարած եղած իրարանցումը։ Եւ կրակի խարոյկներ սկսան վառիլ ամեն կողմ։

Սէտիացի երիտասարդներ խումբ խումբ սկսան շալակներով փայտ բերել, որպէս զի կրակը աւելի լաւ բոցավառի։ Կրակէ լեզուներ կը բարձրանային երկինքն ի վեր։ Կրակը կը ճարճատէր ու կը ճարճատէր։ Մարտանաւը կարծես աւելի կամաց շարժիլ կը սկսէր։ Ժողովուրդը աւելի

եւս կ'ոգեւորէր, կը խանդավառէր։ Սակայն, չատ չանցած գիշերը վրայ հասաւ, խաւարը իջաւ ու ծածկեց աշխարհը իր խաւարակուռ վրանին տակ և մարտանաւը անհետացաւ մեր տեսողութենէն։

Սէտիացիները դեռ ժամերով կրակը կը վառէին, մինչեւ որ քունի բաժակը մօտեցաւ անոնց շրթունքին, յուսալով որ իրարանցումը նշմարուեցաւ մարտանաւէն և անիկա, գրահաւորը, ետ դառնալով պիտի գնէր խնդիրը։

ԺԳ.

Սեպտեմբեր 5ին մարտանաւ մը օրօրելով կ'ուգար ու Սէտիոյ գիմաց կատարելով իր գննութիւնը լեռան ժօտէն կը շարունակէր իր ճամբան։ Մարտանաւը արդէն տեսնուած էր Սէտիացիներէն։

Ծովեզրը գտնուող մեր պահակները նախապէս պատրաստուած դրօշակները բացած էին, որոնց մէկուն վրայ միայն խաչ մը կար, իսկ միւսին վրայ Համաձայնութեան պետութիւններուն ուղղուած անգլիերէն լեզուով կոչ մը տեղնապօրծւած էր։

Մարտանաւը «Շէյխ-Խըտըր» կոչուած ֆէլլահ ուխտատեղին դէմ հոգիս հասած, կը տեսնէ մեր դրօշակները և կ'աշխատի կարդալ գրուածը հեռադիտակով, բայց, չի յաջողիր։ Եւ, վայրկենապէս, իրողութիւնը քննելու համար կը դիմէ դէպի այն կողմը, ուր կը հակէին մեր պահնորդները։

Մերոնք կ'օրօրեն դրօշակները և մարտանաւը գալով կը խարխէ դրօշակներուն գիմաց։

Մեր պահակները՝ հասկցնելու համար թէ իրենք քրիստոնեաներ են և բարեկամներ՝ գէնքերնին մէկ կողմ կը ձգեն և կը սկսին իրենց երեսին վրայ խաչ հանել անընդհատ։

Կիւճիւճէն, — այսպէս էր մարտանաւին անունը — մակոյկ

մը ծով կը ձգւի և եզերք կը մօտենայ։ Մերոնք՝ Պ. Տուամանեան և ընկերները՝ կը ծանին մակոյկը և պրահաւոր կը փոխադրւին, ուր իրենց խնդիրքը հասկցնելէ վերջ ու իրենց շռայլւած պատիւներէն յետոյ օգնութեան խոստումներով և իրենց հետ արձիճ բերելով ետ կը դառնան։

Մարտանաւ գացողներուն ուած էին նաև հագուստներ, հաց, միս և կարգ մը դեղեր։

Մակոյկը երբ նորէն մարտանաւ կը վերադառնար՝ Պետրոս Տիվլաքեան անուն երիտասարդը հետը տարաւ, որուն թելադրութեամբ մարտանաւը ջէպուսիէն ամրակոծեց, ուր Թուրք գաղթականներ բնակեցւած էին։

Զրահաւորը իր ամրակոծումը ամբողջացնելէ վերջ կը վերադառնար իր կայանը, մեր գրօշակներուն դիմաց կը խարխէր։

Այդ վայրը մեր նաւահանգիստն ըլլալ որոշուեցաւ։

Երբ մարտանաւը նորէն մակոյկ մը ձգեց եզերք գալու համար, Զանոգլըզ կոչւած Թուրք գիւղին վրայ գտնուած զինւորներէն հրացաններ արձակւիլ սկսան դէպի մակոյկ, որուն վրայ մարտանաւ-ը թշնամի դիրքերը ամրակոծեց։ Մերոնք զրահաւորին կ'ուղակցէին հրացաններ պարպելով Թուրքերուն վրայ։

Կռուութիւնը այսպէս շարունակուեցաւ բաւական ժամանակ։

Մակոյկը ծովուն վրայ տատանելէն եզերք գալով մէջը գտնուած ութը զինւորը դուրս հանեց, որոնք սկսան մերոնց հետ միասնաբար կռուիլ։

Արդէն թշնամին լուծ էր։

Մակոյկը իր ուղեւորը տուաւ և հեռացաւ։

Մօտ օրէն պիտի գային և մեզի պէտք եղած օգնութիւնը պիտի ընծայէին։ Այս էր ուխտը։

Կարելի է երեւակայել ժողովուրդին ուրախութիւնը։

ԺԴ.

Կիւեհնը մեզ հանդիպելէն օր մը վերջ, եկաւ տատանէլէն ու մեր նաւահանգիստը խարխեց։

Նորէն խանդավառութիւն։

Շատ չանցած, ծովուն բացերը, ուղղակի դէպի մեզ եկող ուրիշ մարտանաւ մը եւս երեւցաւ, որուն վէջ ժողովուրդին կարծիքավ՝ Ֆրանսական ընդհանուր հրամանատարը կը գտնուէր։

Սակայն, ժողովուրդէն ոմանք չարաշուք կասկածներու կը տարուէին, մտածելով թէ մի՛ գուցէ գրահաւորները գերմանական են և մեզ խաղ մը խաղալով՝ ամբողջս դիւրութեամբ պիտի սպաննեն։

Մակոյկը նորէն ծովուն վրայ էր և պարելով ու նապէլով կը մօտենար դէպի նոր եկող մարտանաւը։

Մի քանի անգամ մակոյկները երթեւեկեցին մարտանաւերու մէջեւ ու մակոյկներէն մէկը նորէն մօտեցաւ մեզի։

Անշուշտ մակոյկը ըսելիք մ'ունէր։

— Ամբողջ ժողովուրդի մարդահամարը կատարեցէք և ըստ այնմ տետրակ մը պատրաստեցէք, ըսր, վաղը կէս օր մեզի պիտի յանձնէք։

Ահա այս էր հրամանը։

Երբ ամեն տեղ տետրակի պատրաստութեամբ զբաղած էինք, լուր եկաւ թէ «Շէյխ-Եուրտը»ի կողմէն գինուոր էր եկեր։ Շուտով հոն, Շէյխ-Եուրտը կոչուած տեղը, պէաք եղած ուժը ղրկուեցաւ։

Պզտիկ ընդհարումէ մը վերջ, գինուորները փախչելու ստիպուեցան, բա՛յց, իրենցմէ՝ թուրք գինուորներէն մէկը իր պէնքով բռնուեցաւ մերոնց կողմէ, որուն գլուխը կտրելով՝ ուրիշ վրայ անցուցին և մանաւանդ հրացանն ալ առնելով մարտանաւ փոխադրեցին ու որոտընդոստ ծափահարութեանց հետ մէկտեղ «կեցցէ»ներու արժանացան։

Զրահաւորի մարդիկը երբ կ'իմանային մեր պատերազմի

կորուստն ու թուրքերունը, կը ծիծաղէին զարմանալով և չի կրնալով հաւատալ։

ԺԵ.

Սեպտեմբեր 9ին մեր պահնորդները իրենց մէջէն Տամլաճըգի զօրանոցը մէկը ղրկած էին, որ մինչեւ մեր պատնէշները երկու ֆէլլահ պատանիներու հասցուցած գրութիւնները կը բերէր։

Այդ ֆէլլահները, 14-15 տարեկան հասկ, կուգային և իրենց ձեռքը սպիտակ դրօշակներ ունենալով պահնորդներուն քով եկած էին

Գրութիւններէն մէկը Տօքթ. Բենիամին անուն վատ և ատոր Հայու մը նամակն էր։ Հէքիմեան թուրք մըն էր քան հայ, որովհետեւ մինչ հիմա եղած է Հայատեաց և թուրքի կողմնակից։ Ժողովուրդը շարունակ դրդած է Հէքիմեանի կոդմէ որպէս զի գաղթէ։

Հէքիմեանի նամակին իմաստը մօտաւորապէս սա էր։

Երկու ժամուան մէջ, մեր չի յանձնուելու պարագային, Արաբներ՝ ընկերակցութեամբ վինեորներու մեզ սուբէ պիտի անցունէին։ Կը յանձնարարէր գրութիւններու պատասխանը «կամ պատաս կնոջ մը և կամ պատանիի մը միջոցով ղրկել» վինեորներու գտնուած վայրը՝ սպիտակ դրօշակներ ունենալով ձեռքերնին։

Իսկ երկրորդ գրութիւնը հազարապետ Րիֆաթի կողմէն գրուած պաշտօնական գրութիւն մ'էր, որուն ատորեւ թէ պատճէնը (հայատառ) և թէ թարգմանութիւնը կը գտնենք ինչպէս նաև Հէքիմեանին նամակը։

Տօքթ. Հէքիմեանի նամակը.—

Տէր Աբրահամ հայր Գալուստեան
վէ Տէր Վարդան հայր Վարդիրեանան

Զօք սէլամտան ոնրա, Համայէ կիտէն մուհաճիրլէրտէն սէլամէթ վէ րահաթ խապէր կէլտի։ Նէ՞ իչիւն պէօյլէ մէ՞-

մուլին կայրի օլարագ հարաքէթ իտէյօրսընըզ։ Հիւքիւմէթի Օսմանլըյէ ադվքհանի տիր. մուհաճէրէթ սօնուննա տգիվ իհթիմալի վար։ չու մուզայագա կիւնլէրի կէչտիքտէն սօնրա՝ ևինէ իսթէտիյինիզ մահալէ հիճրէթ էտէպիլիրսինիզ։ Շու մու'ամէլէննիզ՝ ճիւմլէննիզին մահվընա սէպէպ օլաճաղը պէտինի տիր։ Գօսաննաան պէյին սիզէ մէքթուպընտա եազտըզը կիպի, մուհագգագ իքի պինի միւթէճավուզ ասլա իսապէր անլամազ վէ չօլուգ-չօճուգ էսիրկէմէզ արտադան՝ սիզի Հապիպլի վէ Եօղուն-Օլուգ թարաֆընտաան իհաթա իթմիշ վէ իքի թապուր տէ ասքէր պիրլիքտէ տիրլէր։ Հէման ադէլէ թէսլիմ օլմատըղընըզ թագտիրտէ մահվ օլաճագընընըզ. էվին օլտում, չիւնքի՝ կէլէն արտադանը պէն կէօղիւմ իլէ կէօրտիւմ. չէրէֆիմ իւզէրինէ սիզէ հէմին իտէրիմ քի՝ պու եազըլըմ հագիգաթ տըր. պիրտահէրիմ պաքի տիրտյէթ վէ վիճտանընըզա հէվալէ իտէրիմ։

27 Ագօսթոս. սէնէ 1331 ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՀԷՔԻՄ

Իքի սա'աթտան պիր մալիւմաթ վէրմէտիյինիզ թագտիրտէ՝ չօճուգլարընըզըն, գադընլարընըզըն վէպալը խապէր անլայան պէօյիւքլէրին պօյնունա օլսուն։ Իքի սաաթ վէօրլէթ վար, ադէլէ թէսլիմ օլունուզ վէ գուրթուլունուզ, տօսթլարըմ։

Իշ պու մէքթուպը շու տագիգէտէ Տէր Աբրահամա եա Տէր Վարդանա, պիր ագըլը ատէմ վէրինիզ, ամա՞ն, ըէճա՛ իտէրիմ, իհմալ էթմէյինիզ։

Թուրքիէն կնիք՝ ՏՕՒԹ. ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՀԷՔԻՄԵԱՆ
Հայիէն ատրագրութիւն՝ ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՀԷՔԻՄԵԱՆ

Հազարապետին Ցամակը.—

Պիթիա, Հաճի-Հապիպլի, Եօղուն-Օլուգ, Խըտըրպէկ, Վագըֆ Հէյէթի իխթիյատիյէոինէ.—

Մատաէ 1. — Ադիզ վէ ածիզէ, էրքէք, գադըն վէ մա'սում չօճուգլարընը գանլարընտա կիրմէյէնիզի իհթիար իլէ պուն լարընը թէսլիմ էտիլմէլէրինի թավսիյէ էյլէրիմ։

Մատթէ 2.— Թէպէհէմը նէգիս էտէճէք օլանլար էլէրինէ պալգանտա պէյազ պայրաղլարը օլտըղը հալտէ, սաքէրին պուլունտըղու մահալէ կէլէճէք տիր։

Մատթէ 3.— Էրքէք վէ կէնճլէրտէն արզու էտէնլէր, սէլահլարը իլէ մա՛էն Թէպէհէմը նէգիս էտէպիլիրլէր։

Մատթէ. 4.— Թէպէհէմը նէգիս էտէնլէրէ հիչ պիր ճիհէթլէ զարար իգա էտիլմէյիճէք տիր։

Մատթէ 5.— Ագսի Թաքրիրտէ տէօքիւլէճէք գանըն ժէսուլը սիզ սինիզ։ Մատթի վէ ժանէվի ժէսուլիյէթ սիզէ ա՛իտ տիր։

131 ալայ գօմանտանը՝ ՊԻՆՊԱՇԸՂ ՐԻՖԱԹ

26 Ագոստոս 331

Թարգմանութիւնը.—

Պիթհասի, Հաճի-Հապիպլիի, Եօղուն-Օլուգի, Խըտըր Պէկի, վագըֆի իշխանական ժողովներուն.—

Յօդուած 1.— Ծեր և պառաւ, էրիկ, կին և մանուկներուն արիւնը չի մանելնիդ յանձնարարելով՝ ասոնց յանձնուելը կ'ապդարուիմ։

Յօդ. 2.— Յանձնուողները ձեռքերնին սպիտակ դրօշակներ գտնելով՝ զինուորի գտնած տեղը պէտք է գան։

Յօդ. 3.— Երիտասարդ այրերէն փափաքողները իրենց զէնքերով կրնան յանձնիլ։

Յօդ. 4.— Յանձնուողներուն որ և է կերպով վնաս չպիտի ըլլայ։

Յօդ. 5.— Հակառակ պարագային թափուղ արիւնի պատասխանատուն դուք էք։ Նիւթական և բարոյական պատասխանատուութիւնը ձեզ կը վերաբերի։

131րդ վաշտի հրամանատար՝ ՀԱՋԱՐԱՊԵՏ ՐԻՖԱԹ

26 Օգոստոս 331

Մերոնք խորհրդակցելէ յետոյ վերջապէս սա՛ իմաստով պատասխան մը գրեցին։

Թէ ասիկա այնպէս խնդիր մ՚է, որ խորհրդակցութեան և ժողովուրդի կարծքը առնելու կը կարօտի և թէ ատոր համար պէտք է մեզի 24 ժամ ժամանակամիջոց տալ։

Սակայն, այս պատասխանը չհնձուեր, պարզապէս խաղ մը կառավարութիւնը ձգձգելու համար։

Պատասխանը գրելէն կէս ժամ վերջ, Շէյխ Եուբրըի կողմէն թշնամիի երեւնալուն լուրը եկաւ։

Շատ չանցած նաև պատերազմը սկսաւ մերոնց ու վայրենի Արաբներու միջեւ։ Կատաղի պատերազմ։

— Ալլա՜հ, Ալլա՜հ։

Ահա Արաբներու յանկերգը, զոր կրկնելով ու կրկնելով վայրենաբար կը յարձակէին մեր դիրքերուն վրայ և վայրենի ազաղակներով, գոռում-գոչումներով օդը կը թնդացընէին։

— Ալլա՜հ, Ալլա՜հ։

Արաբները անընդհատ կը յեղյեղէին այս ասացուածքը, Ալլահը իրենց օգնութեան կանչելով, այն Ալլահը, որ մեր լեռնաւոր զոհերու դիակներուն վրայ կատուցած է իր գահը։

— Եա Ալլա՜հ, եա Մուհամմէտ։

Արիւնի Աստուած, հազարաւոր քրիստոնեաններու արեան պատասխանատու, մեր նահատակներու արիւնները չոգիանալով բողոք մը պիտի դառնան Արդարութեան Աստուծոյն, Հայու Աստուծոյն հասցէին պլլելով անոր վիզը քու դատապարտելդ պահանջելու համար։

Մուհամմէ՛տ։ Նզովքի անուն։ Ո՞ւր կը քշես քու հաւատացեալներդ, ո՞ր անարգար բաւիղներուն մէջ թափառելու, ո՞ր խորխորատին մէջ ձգելու։

— Եա Մուհամմէ՛տ, եա նէպինա՛ (ո՛վ Մուհամմէտ, ո՛վ մեր մարգարէն)։

Ի՛նչ կխորհի՞ք, որ հաւատացեալներդ ճակատագրի անորոշ բաղդին, քմայքին գերի դարձուցած կը քշէ դէպի

անձանօթ հորիզոններ։ Բա՛զդ... որ մեծ դեր ունեցած է խալաճներու կեանքին մէջ։

— Առանց բազդի, առանց ճակատագրի մահ չկայ, կը կարծեն անոնք և այդ կը մղէ զիրենք վճռական քայլերու։

Ահա՛, հիմա ալ այդ հաւատքին վրայ են հիմնած իրենց յարձակումը։ Ինչո՞ւ յարձակումը։

Արաբները կը յարձակին կատաղութեամբ ու մերոնք թուլցած այդ ուժգին խուժումէն կը ստիպուին թողուլ առաջին խրամատները։ Վերջապէս անոնք կը յաջողին մացառներու մէջ մտնել։ Մերոնք թէեւ բաւական ժամանակ կը շարունակեն կռիւը, բայց որ և է արդիւնքի մը չեն յանգիր։ Աւելի խոհեմութիւն համարելով ետ քաշուիլ, որ կարենան դէմ դիմաց շարունակել մարտը, կը նահանջեն կամաց-կամաց, առանց զգացնելու իրենց ծրագիրը։

Մերոնք հազիւ իրենց դիրքերը առած, թշնամին իրենց դիմաց կը գտնեն, որ անարգել յառաջացած է մերոնց եւեէն։

— Ալլա՜հ, Ալլա՜հ։

Կը կրկնուի նորէն Արաբներու կողմէն ու յարձակումը կը սկսի և մերոնց կողմէ ժէկը Արաբերէն լեզուով կը պատասխանէ։

— Անասուա՛ծ, մենք Աստուած չունի՞նք որ մեր վրայ կը յարձակիք մեզ սպաննելու։

Հարիւրաւոր հրացաններ մէկանց կը պայթին, գնդակները կը յաջորդեն գնդակներու, պայթիւնը կը խառնուի պայթիւնին հետ և այս ամենը միանալով կուռոններու ոռոգակներուն, խժալուր ներդաշնակութիւն մը կը կազմեն։

Դիակները կ'իյնան իրարու ետեւէ. կուռոները դիակներու վրայ կոխկռտելով կը յառաջանան։ Արաբները այս անակնկալ և ուժգին դիմադրութեան հանդէպ կը թուլնան։ կամաց կամաց նահանջը կը սկսի։ Մերոնք գրոհ տալով կը խուժեն արդէն իսկ թուլցած թշնամիին վրայ։

Թշնամին իր վերջին ջունչը Սէֆթոյ դաշտը կ'առնէ, անիծելով գինք խաբելով Մուսա-Տաղի ըմբոստներուն վրայ

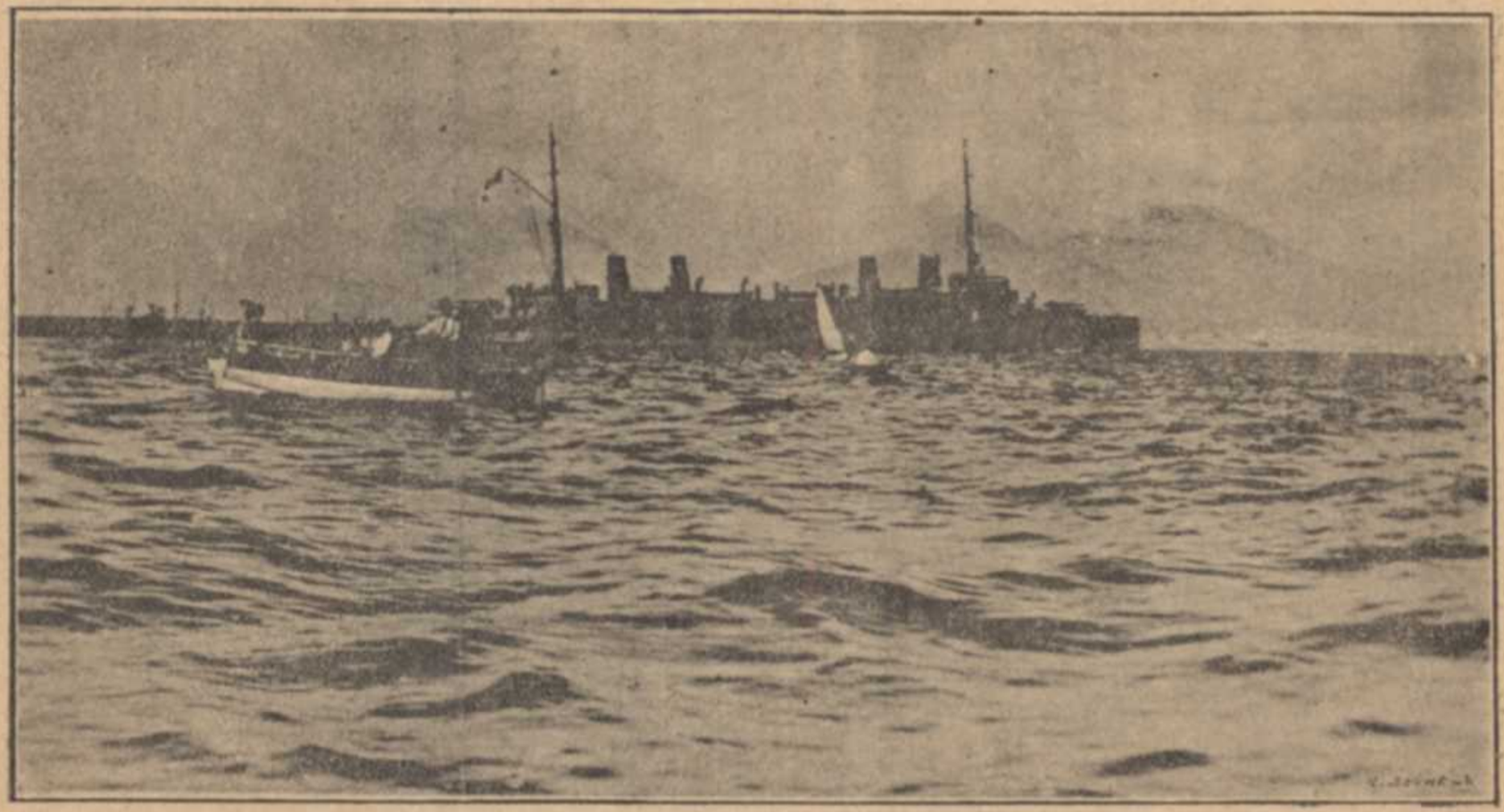

ԱՋԱՏԱՐԱՐ ՆԱԻ

ղրկող ժէօն-թիւրք կառավարութիւնը և տասնեակներով վիրաւոր տանելով իր հետ ու տասնեակ մը մեռեալներ թողլով պատերազմի դաշտին վրայ։ Մենք ունեցանք մէկ վիրաւոր ու մէկ նահատակ։

Յարգանք նահատակներու հիրիմներուն։

ԺԶ.

Գասընչորս ժամը լմնցած էր։ Եթէ երբէք մեր երբէկի գրած պատասխանը կառավարութեան պաշտօնեաներու ձեռքը հասած էր, որ շատ ջուր կը վերցնէ, անշուշտ հիմա կը սպասէին որ խորհրդակցելէ վերջ տուելիք պատասխանը ղրկէր։ Ուրիշ պատասխանի պէտք չկար արդէն։

Սէֆթիացին առաջին օրէն իսկ գծած էր իր ճամբան, կամ պէտք էր ձեռին մեռնիլ և կամ պատուաւորապէս ազատիլ։

Այդ միջոցին զրահաւորներէն սա լուրը կը հասնէր.

— Երէկ պատերազմը դուք ըսիք, իսկ այսօր կարգը մերն է։ Տեսնենք թէ յաջողապէս մեր դերը պիտի կրնա՞նք կատարել։ Ահա Սէֆթիան և Գապագլըն ռմբակոծելու կ'երթանք Ու զրահաւորները օրօրելով ծովուն վրայէն իրենց ճամբան շարունակեցին և հասան Սէֆթիոյ դիմաց։

Մարտանաւերէն մին խարսխեց ճիշդ Սէֆթիոյ դէմ, իսկ միւսը, Գապագլը կոչուած թուրք գիւղն, որուն մէջ թշնամի զինուորներ կը գտնուէին։ Այն վայրկեանին, որ մարտանաւերը իրենց տեղէն կը շարժէին ռմբակոծելու համար Սէֆթիան ու Գապագլըն, խումբ մը քաջեր՝ Պ. Եսայի Եաղուպեանի հակողութեան տակ կը քալէին Քէպուսիէի վրայ, հոն գտնուած զինուորներուն լաւ դաս մը տալու համար։

Մէկ կողմէն մարտանաւերը սկսան իրենց դերը կատարել, իսկ միւս կողմէն մերանք սկսան յարձակիլ Քէպուսիէի մէջ գտնուած թուրք զինուորներուն վրայ հայկական դրօշակի հովանիին տակ։ Մերանք բուռն կերպով, իսկ թշնամին ընդհատաբար կը կրակէին։

Կուբի առնետաք պահուն, ուր բուռ մը քաջերուն առջև տեսնուեցաւ մարտանաւերէն, որոնք սկսան նաև ամբակոծել Բէպուսիէն մինչեւ որ հոն գտնուած ամբողջ թշնամի զինուորները փախան առանց իրենց ետեւն իսկ նայելու։ Զրահաւորները այդ օրուան ամբակոծութեան մէջ 157 ռումբ նետեցին և աւերեցին Գապագլըն, Սէֆոյ զօրանոցը, Սէֆոյ չուկան, կառավարական շէնքը և.։

Ռմբակոծութեան միջոցին պէտք էր տեսնել թուրք զինուորներու, խուժանի և ֆէլլահներու փախուստը, որոնք առանց սար ու ձոր գատելու կը փախչէին անընդհատ, որպէսզի ֆրէնկի ռումբերը իրենց չի գտնէր։

Մարտանաւերը իրենց գործը լուռի կատարելէ վերջ, հանդարտ արտով վերադարձարձան ուր նաւահանգիստը։

Օրը իրիկուն եղաւ։ Գիշերը վրայ հասաւ։

Ծաւարը իր վրանը հաստատեց երկրի վրայ։

Երբ արդէն քնանալու ժամանակը եկեր էր և Մօրփէոս քունի փոշեհատիկները վար կը տեղար՝ ամենուրեք Արպոկրատի թագաւորութեան հիմնաքարը դնելով, զրահաւորներէն նոր լուր մեկաւ։

— Պատրաստուեցէ՛ք։ վաղը, թող կիներն ու երախաները ծովափ իջնեն, որպէսզի շոգենաւերու միջոցաւ փոխադրենք օտար ափունք։ Այրերը, կիները շոգենաւերու մէջ լեցնելէ յետոյ պիտի փոխադրուին։

Տխրութիւնը իր գլուխը ցցեց շատ մը սրտերու մէջ։ Դժուար էր հայրենիքէն բաժնուիլ ամէն պարագայի տակ։ Ոմանք, — շատե՛ր — կը փափաքէին որ գաշնակից պետութիւնները գինուոր, հրամանատար և ռազմանիւթ հանելով այդ տեղ, կռիւ մը բանային թուրքին հետ, որպէսզի կարելի ըլլար մեր նահատակուած եղբայրներուն վրէժը լուծել։ Բայց, անօգո՞ւտ ի գո՞ւր։ Բաղդի այս հարուածն ալ պէտք էր կրել։ Որոշումը անդառնալի էր և անփոփոխ։ Պէտք էր համակերպիլ, ուրիշ ոչի՛նչ։ Անողոքելի՛ բաղդ։

Ժ.

Առաւօտ էր։ Արեւը, չառագունած արեւելեան հորիզոնին լեռներուն ետեւէն դուրս եկած էր, տարտղնելով իր ժպիրուն հիւսկէնները ուսերէն վար։

Կեանքը կը թրթռար, կ'եռար տենդուկին։ Մարդ եւ նիւթական աշխատանքը կը սկսէր։ Ամեն մարդ երթալու պատրաստութիւն կը տեսնէր։

Ոմանք հաց կ'ուխէին, ոմանք չալակներ կը պատրաստէին, ոմանք ալ նստած թախճագին իրենց հայրենիքէն բաժանուելին կ'ողբերգէին։

Հրապարակին վրայ երբէ՛ք գինակիր երիտասարդներ չէին տեսնուէր։ Անոնք, բոլորն ալ, պատանէկներուն մէջ խըմբուած էին։ Եթէ պէտք ըլլար, իրենց կուրծքը վիսէ պատնէշներ պիտի չինէին, որպէսզի թշնամին չկարենար մօտենալ իսկ մեր իգական սեռին, մեր մանուկներուն ու մեր ծերերուն գտնուած վայրը։

Ամեն մարդ կը սպասէր որ հրաման տրուէր իրեն, որպէսզի կարենար իր չալակն ու անկարող անձինքը ծովեզր փոխադրել վայրկեան առաջ։

Արդէն որոշումը յայտնի էր, պէտք էր զատել հայրենիքէն կամայ-ակամայ, ուրիշ կերպ կարելի չէր ընել։

Ամբողջ ժողովուրդին երեսին վրայ անհամբերութիւնը իր կնիքը դրոշմեր էր, ամեն մարդու փափաքը ըլլալիքը վայրկեան մ'առաջ կատարելն էր։

Արեւը կը բարձրանար երկնամարին վրայ, գրեթէ 3-4 մեթր բարձրութիւն մ'առած էր արդէն։

Ահա նշանը տրուեցաւ։

Մէն մի անհատ իր չալակը կռնակը առած կը քալէր դէպի ծովեզր։

Պէտք էր տեսնել թէ ի՞նչ դժուարութեամբ կ'իջնային իրենց առջեւ գտնուած զառիվարները։

Արդէն ճամբան չալակւորներով լեցուն էր, մէկը միւս

սին քայլ առ քայլ պէտք է հետեւէր, գրեթէ զիրար կոխ-
կըռտելու աստիճան, այնպէս որ առանց կարգի սպասելու
շարժիլ անկարելի էր։

Սակայն, իջնելէն վերջ, դարվարին տակ ճամբան այս-
պէս չէիր գտնէր։ Հոն աւելի հանգիստ էր ճանապարհը և
մինչեւ անգամ համեմատաբար քիչ ժողովուրդ կար։

Ճամբուդ վրայ թուփեր ու մացառներ քու հագուստնե-
րուդ կը պլլէին շատ տեղեր, գնացքդ խափանելով դժւա-
րացնելու համար։

Արդէն հանգիստ ճամբաներու մէջ իսկ, այդպէս ծանր
շալակներով ճամբայ կտրել շատ դժւար է, ո՛ւր մնաց ան-
տառի մը մէջ բաւիղներէ անցած ժամանակ։

Բայց, այդ միջոցին խնդիրը տարբեր հանգամանք կ'առ-
նէր յանկարծ, ծավեզրէն եկած լուր մը ամեն ինչ կը յեղա-
շրջէր։ Լուրը կը թռչէր բերնէ բերան, մինչեւ ամենախուլ
անկիւնները իսկ։

— Մարտանաւերը հագուստէ զատ ոչ մէկ բան կ'ընդու-
նին։

Ոմանք կը հաւատային և շալակնին վար կը ձգէին կէս
ճամբան, իսկ ոմանք ալ չէին ուզեր հաւատալ ու իրենց
գոյքերը ծավեզր կը փոխադրէին։

Ժողովուրդը մրջիւնի պէս կը գործէր։

Ահա խումբ մը, որ դէպի ծովափ կ'երթայ փոխադրելով
իր գոյքը հոն։ Ահա երկրորդ խումբ մը, որ նորէն լեռ կը
բարձրանայ իր հոն թողուցած իրեղէնները բերելու համար։
Ահա երրորդ մը, որ հանգիստ նստած է ծավեզր իր գոյքերը
կէս ճամբան և կամ լեռը թողուցած։

Իրիկունը կը մօտենար։

Կեանքը կամաց կամաց իր բնական վիճակը կ'առնէր։
Ժողովուրդը կը խռնուէր ծավեզրի ձորակին մէջ, գիշերը
հոն անցուցնելու համար։

ԺԸ.

Արշալոյսը դեռ չէ բացուած։

Երկու զրահաւոր արդէն իսկ խարխափած կը կենան մեր նաւահանգիստը իրիկուընէ, բայց, կը սպասուի ուրիշներու գալուն։ Կ'ըսուի թէ չորս մարտանաւ պիտի գայ։

Մի քանի վայրկեան չանցած իրարու հետեւէ յաջորդաբար երեք զրահաւոր կուգան ու կը նետեն մեր առջեւ։

Ծովը կատղած է։

Ահագնակուտակ կոհակներ կուգան ու կը փշրուին ծովեզրի ժայռերուն վրայ։ Ալիքները, երբեմն իրենց բազուկները կը բարձրացնեն օձի լեզուի նման ու սաստկօրէն կը զարնեն ծովեզրի ճխարլուրներուն, որոնք կոհակներու համբոյրին խոնարհութիւնն ունին իրենց վրայ։

Արեւը կը ծագի։

Ամեն մէկ զրահաւորէն երկուքական նաւակ և մէյմէկ շոգեմակոյկ կուգան դէպի ծովեզրը։

Սակայն, ալիքները իրենց կռիւը կը սկսէին անոնց դէմ ափունքը մօտենալէ առաջ։

Ամեն պարագայի տակ պէտք է հասնիլ եզերք, ժողովուրդի մը փրկութիւնը ապահովելու համար։

Ալիքները կը լեռնանան, մակոյկները կը զօրեն եզերք մօտենալ։ Նայուածքները կը սեւեռին դէպի ջինջ կապոյտը։ Ժողովուրդը արտի սեղմուածներ և անհամբերութեան նշաններ ցոյց կուտայ ազատարարներու քաշած դժուարութիւնները տեսնելով՝ կարծես ուզելով փշրել ալիքները, որ նաւակներու մէջ գտնուողները եզերք մօտենան։ Բայց, ծովը ո՛չ ազատարար կը ճանչնայ և ո՛չ ազատուող։

Մակոյկէն չուան մը ծովեզր նետել կը պատրաստուին, սակայն, դեռ միջոցը հեռու է։ Պէտք է մերոնց մէկը ծով իջնայ, ջուրին մէջ, չուանը հասնելու համար։

Արդէն ջուրը կը խուժէ նաւակներուն մէջ և գինուորները չտապ չտապ ջուրը դուրս կը թափեն։

Ցանկարծ, մերիններէն՝ Իակէնտէր Իակէնտէրեան մեր-

կանալով ծով կը ցատկէ ու լողալով կը մօտենայ մակոյկին, Ջանը կը նետուի մակոյկէն և խնկենտէրեան առնելով զայն ծովեզը կը փոխադրէ։

Այդ միջոցին, նաւապ մը մակոյկէն վար կը ցատկէ ու եզերք կ'ելլէ։

Մի քանի գործողութիւններ և ամեն բան պատրաստ է ահա։

Պատրաստ է արդէն նաև ժողովուրդը։

Փոխադրութիւնը կը սկսի...։

Առաջին անգամ կուգան վագըֆցիները, յետոյ կարգաւ Խըտըը-Պէկցիները, Եօղուն-Օլուգցիները, Հաճի-Հապիպլիցիները, Պիթիաացիները։

Երբ ժողովուրդը տախտակաշէն կամուրջներու վրայէն նաւակները կը փոխադրուի, միայն իր հագուստն ունի չալկած, միւս բոլոր գոյքերը ծովերը թողուցած է։ Սակայն, հագուստներն ալ ամբողջովին թրջուած են կոհակներու սաստկութենէն։

Այդ միջոցին գովելի է ֆրանսական զինուորներու գերազանցապէս մարդասիրական արարքը։ Անոնք լողալով կը յառաջանան նաւակներու հետ ծով ինկածներուն անմիջական օգնութիւն ցուցնելու համար։ Նաև յիշատակելի է երկու Սէմինարիացիներու՝ Դէորգ Տարագճեանի և Սարգիս Տըգանեանի ոգի ի բուռն աշխատանքը փոխադրութեան գործին մէջ, աջակցելով ֆրանսական զինուորներու։

Կիներու փոխադրութեան գործը լմնցած է արդէն, կը մնան մարդիկները, որոնք պատնէշներն են դեռ։ Բայց, անմիջապէս լուր կը ղրկուի պատնէշ գտնուողներուն, որ ծովափ գան մարտանաւ փոխադրուելու համար։

Մարտիկ քաջերը պատնէշէն ծովեզր հասնելէն վերջ, հոն գտնուող ամբողջ իրեղէնները կը կտրտեն և բոլոր անկողինները կ'այրեն, որպէսզի թշնամիին չի մնայ։

Մի քանի ժամուայ ընթացքին, ռազմիկներն ալ մարտանաւ փոխադրուելով՝ կ'ուղղուին դէպի Բօր-Մախտա։

Նաև հոս չի մոռնանք լսել թէ մարտանոցները Բօր-Սախտ մեկնելէ առաջ ամբողջ անասուններուն ամբակոծութեամբ սպաննեցին։

ԺԹ.

Պահակներէ զատ ռազմիկներու խումբ մ՚ալ կար։ Այդ ռազմիկները իրենց անուններովնէ իսկ յիշատակութեան արժանի են։

— Անոնք ասպատակներն են։

Ասպատակները, միւս բոլոր մարտիկներուն նման, իրենց պահակ պատնէշները չէին երթար, ա՛յլ, մեր բոլոր դիրքերուն կեդրոնը եղող տեղ մը (թաթարալանկ) կը հաւաքէին և պատերազմը սկսած և կամաւորիկ մուտ ծառնն օգնութեան կը փութային; մէկ խօսքով, մեր ամենալաւ մարտիկներն էին։

Ասպատակները ինքնայօժարութեամբ՝ կամքով կ՚ար-ձանագրէին։

Մարեւ այբբենական կարգով և գիւղերու շարքով անոնց անուններն կը գետեղենք.

ՊԻԹԻԱՍԷՆ.— Առաքել Պըլըճեան, Գէորգ Հէնիքէհէեան, Մանուկ Հէնիքէհէեան, Մարկոս Մնացեան։

ՀԱՃԻ-ՀԱՊԻՊԼԻՆ.— Աւետիս Իգնատիոսեան, Իսկէնտէր Իսկէնտէրեան, Պետրոս Տատապլեան, Փանոս Ձէյլլեան։

ԵՕՂՈՒՆ-ՕՂՈՒԳԷՆ.— Գրիգոր Խաւտիկեան, Եսայի Եաղուպեան, Խաչէր Տ. Մովսէսեան, Մարտիրոս Հապէշեան, Մարտիրոս Գրպուրեան, Մարտիրոս Ճանըզեան, Մխիթար Ադամեան, Մխիթար Գազանճեան, Մովսէս Եարատապեան, Յակոբ Պօյաճեան, Յարութիւն Խաւտիկեան, Պետրոս Աբրահամեան, Պետրոս Ադամեան, Պետրոս Գալուստեան, Սեդրակ Պուրսալեան, Սերոբ Կէպէշեան, Տիգրան Աբրահամեան։

ԽՉՏՉՐ-ՊԷԿԷՆ.— *Իսկէնտէր Շըրչեան, Հաննէ Աբրահամեան, Պետրոս Տիմլաքեան, Պօղոս Օհաննեան, Սարգիս Աբրահաճեան, Սարգիս Ատաճեան, Սերոբ Գապագեան։*

ՎԱՂՉՅԷՆ.— *Թովմաս Այնթապեան, Թովմաս Գէրնէչեան, կարապետ Հէքէլեան, Յակոբ Փէնէէնեան, Փանոս Հէքէլեան։*

Ի.

Անշուշտ մեր 55 օրերու ճակատամարտներուն և ընդհարումներուն ժամանակ մեր կորսնցուցած քաջ նահատակներուն անուններուը պիտանալ չատ հաճոյք — ի՞նչ կ'ըսեմ — տխրութիւն պիտի պատճառէր ընթերցող հասարակութեան, որոնց անուններուը իրենց մականուններով պիտի հրատարակենք չի մոռնալու համար զանոնք։

«Մահն անժահ է արդար կռւի մէջ։» Կ'ըսէ Շ. Կուրգինեան չատ իրաւացիօրէն։

Սէտիոյ նահատակ առիւծները գադրեցան չնչելէ, բայց անոնց անունները ապագան սրտերու խորքին մէջ իբրեւ յուշարձան քանդակուած պիտի մնան և անոնց յիշատակները անջնջելի։

Ահա նահատակներու և վիրաւորներու անուններուը այբբենական կարգով։

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ.— *Աբրահամ Սիվէօկեան, Բարսեղ Խօշկեան, Գաբրիէլ Ս. Սահիանեան, Գրիգոր Գալուբեան, Գրիգոր Նըգրուեան, Մխաք Պայրամեան, Յակոբ Գարակէօզեան, Յովհաննէս Սըմպըլեան, Պաղտասար Պէզօնեան, Պետրոս Փէնէէնեան, Պօղոս Անտէկեան, Սամուէլ Մարգարեան, Սամուէլ Պօյաճեան, Սարգիս Շանննագեան, Յակոբ Քէսապլեան, Յարութ Վանասեան, Յովհաննէս Լատրջեան։*

ՎԻՐԱՒՈՐՆԵՐ.— *Աւետիս Մատմանեան, Ենովք Շարթուեան, Խաչէր Պըլլուեան, Մովսէս Ադամեան, Մովսէս Շէյխ-Փանոսեան, Յակոբ Դաւթեան, Յովհաննէս Ճէլլատեան։*

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ամբողջ մեր գէնք կրցող գործածողներու թիւը 700-800 միայն հազիւ կուգար, որոնց հազիւ 400-500ը կրցած են կուռի մասնակցիլ գէնքի անբաւականութեան պատճառաւ։

Մեր ուժի ցուցակը հետեւեալը կարելի է նկատել։

130 յունական կրա հրացան, 6 գունտագլը-մաւզէր, 250-300 որսի պարզ հրացաններ (չիֆթէ, թէք, եւն.)։

Կրաներէն իւրաքանչիւրին համար, իրարու վրայ հազիւ 60-70 փամփուշտ կարելի էր հաշուել։

Որսի հրացանները, արդէն իսկ պատերազմի համար անկարեւոր՝ անձրեւ եկած ժամանակ անգործածելի կը դառնային։ Նաև նկատի ենք առնուի լեռան միշտ մշուշապատ վիճակը՝ անձրեւ եկած ատենուան պէս խոնաւութիւնը, այն ժամանակ կարելի է մտածել թէ ինչպէս կը մղէին պատերազմները անհաւասար ուժերու դէմ։

Եթէ բաւականաչափ կանոնաւոր գէնք ունենայինք, կարելի է երեւակայել թէ ինչպէս հրաշքներ կրնայինք գործել։